

Graf 398 uit het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum, met als bijgaven fibulae, een kralensnoer, een armband en een aardewerken nap.
Zie: KnoI 1993, 213; foto G. Delger, BAI-RUG

Stond in het vorige deel de voorgeschiedenis van het afzonderlijke boerenbedrijf centraal, in dit deel wordt besproken hoe boerenbedrijven relaties met elkaar onderhielden en hoe uit die relaties de latere dorpen ontstonden. De ontstaansgeschiedenis van het middeleeuwse dorp is te vertellen aan de hand van twee thema's, te weten de hiërarchische organisatie van de christelijke religie en de centralisatie van handel en nijverheid.

Beginnen we met de religie, of liever gezegd het grafritueel. Uit de beschikbare gegevens kan worden opgemaakt dat de doden in het Friese kustgebied voor de komst van het christendom in het midden van de 8ste eeuw zeer plaatselijk werden begraven dan wel gecremeerd. Elke grote terp lijkt namelijk over een eigen grafveld te hebben beschikt. De gevonden grafvelden verschilden onderling nauwelijks in opzet en aanleg. Op grond van de huidige gegevens over de voor-christelijke dodencultus zijn dan ook geen nederzettingsgroepen met een bepaalde hiërarchie te onderscheiden. In dit opzicht sluiten onze inzichten goed aan bij die uit het vorige deel, waarin werd geconstateerd dat handel en nijverheid toen geïncorporeerd waren in de grotere agrarische nederzettingen. Enig voorbehoud is overigens wel op zijn plaats omdat onze kennis van het vroeg-middeleeuwse dodenritueel nog grote hiaten vertoont. Uit de gelijkmatige verspreiding van grafvelden

mag overigens niet geconcludeerd worden dat de gemeenschappen in de nederzettingen hun doden geïsoleerd hebben begraven. Elke begrafenis of crematie was vermoedelijk een cultureel evenement dat van belang was voor de sociale status van de nabestaanden. Aangenomen kan worden dat de ceremonie des te plechtiger en beter bezocht was - door mensen van buiten de eigen nederzetting -, naarmate de overledene bij leven belangrijker was geweest. Dit gebeuren was echter gekoppeld aan de sociale status van de dode en diens familie, niet aan de nederzetting.

Het is interessant om vast te stellen dat de komst van het christendom voor een ingrijpende verandering in de organisatie van de dodencultus heeft gezorgd. We zien sinds de 8ste eeuw de meeste oude grafvelden in onbruik raken, zonder dat elke terp daar een christelijk grafveld voor terug krijgt. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat juist in deze tijd de eerste kerken gesticht werden, die logischerwijs aanvankelijk klein in aantal waren. Op grond van het grote belang dat men hechtte aan een begrafenis in de nabijheid van de in de kerk aanwezige relikven van heiligen, mag men aannemen dat die eerste kerken functioneerden als cultuscentrum niet voor de nederzetting, maar voor hun ruimere omgeving. Bij wijze van relativering moet daar wel bij worden aangetekend, dat hier en daar van een overgangperiode sprake kan zijn geweest. Blijkens het verschijnen van Karolingische graven zonder of met bijgaven met een christelijke symboliek en een west-oost oriëntatie van de graven lijken namelijk ook na de kerstening sommige terpen aanvankelijk nog enige tijd een eigen, nu christelijk grafveld te hebben gehad, zonder dat er ter plaatse al een kerk was.¹

Het ontstaan van plaatsen met een >centrale functie op het gebied van cultus en grafritueel ging waarschijnlijk hand in hand met de concentratie van niet-agrarische activiteiten. Zoals in het eerste deel is beschreven, is de uitsluitend in landbouw en veeteelt gespecialiseerde boerennederzetting eerst in de volle middeleeuwen ontstaan. Handel, nijverheid en bepaalde diensten werden toen ruimtelijk losgemaakt uit de agrarische kaders en kregen een plaats in centraal gelegen dorpen, die zo elk het verzorgingscentrum werden voor een groot aantal boerennederzettingen. Beide concentratieprocessen - die van cultische en die van andere niet-agrarische activiteiten - waren chronologisch en ruimtelijk gezien aspecten van dezelfde ontwikkeling: het ontstaan van de eerste dorpen met een verzorgende functie voor de wijde omgeving. De kerk met haar omgeving, niet alleen in religieus opzicht een centrale plaats voor de middeleeuwer, diende daar-

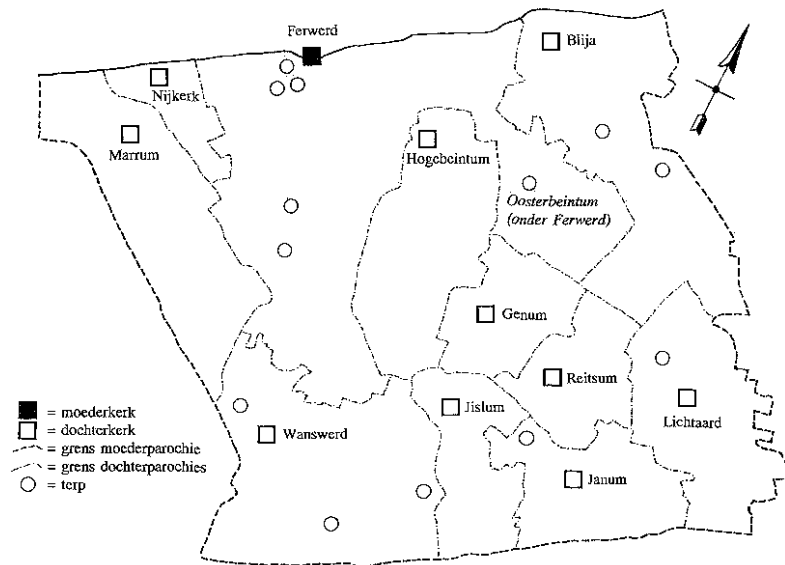
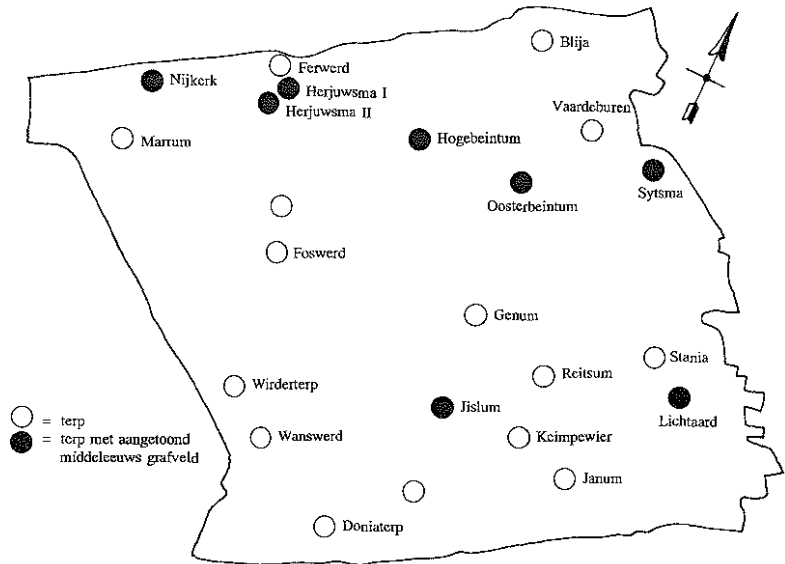
1. Haiduck 1992, 15

bij als kristallisatiepunt. Hier vestigden zich ambachtslieden en handelaren en had de rechtspraak plaats. De rechtsplaats en het kerkhof kregen in het oudfriese recht dan ook een bijzondere juridische bescherming of 'vrede', evenals later trouwens de marktplaats. In de volle middeleeuwen kende iedere regio, naast talrijke zuiver agrarische nederzettingen, één of meer van zulke verzorgende centra.

Met het ontstaan van de eerste verzorgende dorpen - ook wel hoofdorpen genoemd - waren de ontwikkelingen bepaald niet voor lange tijd voltooid. Integendeel zou men haast zeggen. Al snel namelijk nadat de hoofdorpen waren ontstaan, kwamen belangrijker centra naar voren. Dit kan mede worden verklaard uit het feit dat de groot-scheepse ontginning van de veenstreken in het achterland gunstige voorwaarden schiep voor het ontstaan van marktcentra met een groot, regionaal bereik; een ontwikkeling die waarschijnlijk een aanvang nam in de 10de eeuw. Deze nieuwe regionale centra - de voorlopers van de steden - lagen meestal gunstig ten opzichte van de verschillende landschapstypen en dienden onder andere als markt voor de specifieke producten van deze gebieden. In deze plaatsen lijkt ook de verre handel, op Engeland, het Oostzee- en het Rijngebied, haar thuisbasis gehad te hebben. De indruk bestaat dat deze centra naar voren kwamen uit de groep van oudere hoofdorpen. Echter, lang niet elk hoofddorp werd een regionaal centrum: enkele marktcentra volstonden, en niet elk hoofddorp lag gunstig genoeg om deze nieuwe rol te kunnen vervullen.

Een andere ontwikkeling was dat reeds spoedig na het ontstaan van de eerste kerken dochterkerken werden gesticht. Dat ging door tot in de 13de eeuw. De jonge parochies splitsten zich met hun kerk en grondgebied af van de moederkerk. In bepaalde opzichten betekende deze ontwikkeling een decentralisatie. Vele terpen die in de vroege middeleeuwen een grafveld hadden gehad, kregen na enkele eeuwen nu opnieuw een begraafplaats bij de nieuwgestichte kerk. Bovendien trokken deze jongere kerkdorpen op hun beurt handel en nijverheid aan, zij het op bescheiden schaal. De economische positie van zowel moeder- als dochternederzettingen was uiteraard afhankelijk van de landschappelijke omstandigheden. In de meeste gevallen bleven de dochternederzettingen in vergelijking met hun moeder bescheiden van omvang. Diverse moedernederzettingen konden binnen hun directe omgeving prominent blijven dankzij hun groter en vruchtbaarder grondgebied en gunstiger verkeersligging. Een aantal dochternederzettingen kon echter om dezelfde redenen een geduchte concurrent worden van hun moederparochie, ja deze zelfs gaan overvleugelen.

In het vorige deel is duidelijk gemaakt dat middeleeuwse nederzettingen een grote mate van dyna-

miek kenden. In de veengebieden nam deze bewegelijkheid drastische vormen aan, met de verlaten van complete dorpen. Daarbij werden de boerderijen en de kerk afgebroken om elders opnieuw te worden opgebouwd. Het oude kerkhof bleef verlaten achter, maar stond nog vaak wel lange tijd als zodanig bekend. In de 18de-eeuwse atlas van Schotanus vindt men een groot aantal van zulke oude kerkhoven gelokaliseerd.

In dit tweede deel wordt de ontwikkeling van het kerkdorp beschreven aan de hand van drie terreinen. Oosterbeintum vormt een voorbeeld van een terp met een eigen vroeg-middeleeuws grafveld, maar zonder eigen vol-middeleeuwse kerk. De geschiedenis van Jorwerd illustreert vervolgens hoe een nederzetting met een moederkerk een verzorgend dorp kon zijn voor haar ruimere omgeving en in een later stadium concurrentie ondervond van haar eigen dochters. Akmarij tenslotte laat zien hoe een ontginningsnederzetting verschoof en een oud kerkhof op de oude bewoningsas achterliet.

GJdL en PNN.

Boven: de verspreiding van aangetoonde vroeg-middeleeuwse grafvelden over de terpen in Ferwerderadeel.

Onder: moederparochie en dochterparochies in Ferwerderadeel in de late middeleeuwen